УДК 947.6

Д.У. ДУК

АБАРОНЧЫЯ ЎМАЦАВАННІ ПОЛАЦКІХ ПАСАДАЎ XI – XVIII стст.

У артыкуле разглядаецца гісторыя станаўлення і развіцця фартыфікацыйнай сістэмы полацкіх пасадаў у XI – XVIII стст. на аснове археалагічных і пісьмовых крыніц. Вызначаны канструкцыйныя асаблівасці пасадскіх умацаванняў у рэтраспектыве часу. Паказана роля крапасных сцен пасадаў у гісторыі Полацка. Вылучаны асноўныя этапы развіцця фартыфікацыйнага дойлідства.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

Уводзіны

Тапаграфічная структура познасярэдневяковага Полацка складалася з асноўных горадаўтвараючых пасадаў: Вялікага, Запалоцкага, Крыўцова, Востраўскага і Экіманьскага. З гэтых пасадаў толькі першыя два мелі абарончыя ўмацаванні, якія адыгрывалі значную ролю ў гісторыі горада. Абодва пасады размешчаны на правым беразе Дзвіны.

Абарончыя ўмацаванні Вялікага і Запалоцкага пасадаў Полацка з'яўляліся прадметам гісторыка-археалагічнага даследавання [1; 2]. Тым не менш, назапашванне новых археалагічных дадзеных і аналіз пісьмовых крыніц дазваляе па-новаму разгледзець этапы існавання і канструкцыйныя асблівасці пасадскіх фартэцый.

Абарончыя ўмацаванні полацкіх пасадаў XI – XII стст. Першыя дадзеныя пра наяўнасць абарончых умацаванняў пасада атрыманы падчас археалагічных раскопак 1987–1988 гг. на плошчы Свабоды [2, с. 53]. Выяўлены фрагмент сцяны даўжынёй каля 24 м. У 2002 г. намі быў адкрыты працяг гэтай жа сцяны ў паўднёвым дворыку былога езуіцкага калегіума. Канструкцыя гэтай сцяны падрабязна апісана ў спецыяльных працах [2; 3]. Адзначым толькі, што з усходняга боку (раён сучаснай Свабоды) яна была зроблена ў перакладной (руставай) тэхніцы з выкарыстаннем масіўных камянёў каля падэшвы і драўляных канструкцый-гародняў, з паўднёвага боку зафіксаваны выключна драўляныя гародні. Намі было выказана меркаванне, што гэтая сцяна з'яўляецца самым раннім узорам фартыфікацыі Вялікага пасада сярэдзіны XI ст. Яна агароджвала ўчастак старажытнага Полацка на поўдзень ад гарадзішча і на ўсход ад Палаты. Памеры гэтай тэрыторыі каля 12 га [3].

Час пабудовы сцяны не выклікае сумненняў – гэта XI ст. Аднак у святле новых дадзеных аб велізарных памерах Запалоцкага пасада ў XI ст. (каля 40 га) становіцца зразумелым, што адкрытыя фрагменты ўмацаванняў сярэдзіны XI ст. не мелі дачынення да Вялікага пасада, які на той час толькі фарміраваўся. Сама назва "Вялікі" магла з'явіцца не раней за XIII ст., калі Запалоцкі пасад значна скарачаецца ў памерах. Такім чынам, разглядаемая сцяна пасада XI ст. – гэта сцяна *вакольнага горада* Полацка. Адпаведна яна і вызначае яго плошчу.

Гэтая выснова падмацавана археалагічнымі дадзенымі. Так, ніжні культурны пласт раскопаў 1987 – 1988 гг. на плошчы Свабоды ўтрымліваў раннеганчарную кераміку і нават адзінкавыя фрагменты венцаў ляпных гаршкоў. Гэта значыць, што час яго ўтварэння прыблізна на стагоддзе апярэджвае час утварэння пласта на Ніжнім замку. У XI ст. тэрыторыя на захад ад крапаснай сцяны ўжо прадстаўляла сабой адзінае цэлае з паселішчам на Ніжнім замку.

Аднак культурныя напластаванні XI ст. знойдзены і на тэрыторыі па-за межамі крапаснай сцяны – на ўсход і паўночны ўсход ад яе. Гэты пласт выразна

прасочваецца ў раскопах у раёне вул. Ф. Скарыны каля воданапорнай вежы (сённяшняга экалагічнага музея) [4]. Артэфакты XI ст. знойдзены і на месцы ўзвядзення офіснага будынка “Белдзяржстрах” па вул. Камуністычнай, 4 [5]. Адзінкавыя фрагменты керамікі XI ст. былі знойдзены Г.В. Штыхавым у раёне пажарнай часткі (паміж вул. Камуністычнай і праспектам К. Маркса) [6, с. 29]. Відавочна, што тут у XI ст. на дастаткова вялікай плошчы (не менш за 5 га) існавалі гарадскія пасяленні. Ці былі яны ўмацаваны? Археалагічных сведчанняў гэтаму няма. Цалкам верагодна, што гэтыя пасяленні і вызначылі ў XII – XIII стст. ядро ўласна Вялікага пасада, які размяшчаўся вакол вакольнага горада.

Абарончыя ўмацаванні Запалоцкага пасада XI ст. былі даследаваны С.В. Тарасавым у 1986 г. у паўночна-заходняй частцы і Д.У. Дукам у паўднёва-заходняй частцы Запалоцкага пасада [2, с. 59-60; 7].

Канструкцыя абарончых сцен у паўднёва-заходняй частцы Запалоцкага пасада складалася з рада вастраколу з бярвенняў дыяметрам 0,15–0,2 м, са знешняга боку ад якой на аддаленасці 0,4 м пакладзены лагі дыяметрам 0,2 м. Лагі, верагодна, выкарыстоўваліся як унутрывальная канструкцыя. Абарончая сцяна праходзіла ўздоўж Дзвіны на адлегласці 23 м ад абрыву берагавой лініі. Дадзеных аб характары ўмацаванняў пасада ў паўночна-заходняй частцы няшмат, С.В. Тарасавым адзначаецца толькі “існаванне наземных збудаванняў (хутчэй за ўсё жылых)” [2, с. 60]. На другім этапе (XIII – пачатак XIV стст.) узводзіцца падвойны тын, выкапваецца роў. У XIV – XVI стст. каля падножжа сцен з’яўляецца каменная брукаванка [2, с. 60].

Абарончыя ўмацаванні пасадаў XVI – XVIII стст. У пачатку XVI ст. у Полацку склалася канфліктная сітуацыя паміж мяшчанамі і феадаламі (баярствам і духавенствам) на прадмет замкавай павіннасці. Сутнасць канфлікту заключалася ў тым, што, паводле полацкага ўладыкі і баяраў, работы па падсыпцы замкавай гары і ўзнаўленні яе драўляных сцен з’яўляліся абавязкам толькі тых залежных ад іх людзей, якія сядзелі на землях баярскіх у “месце”. Мяшчане, якія падпарадкоўваліся гарадскому магістрату, патрабавалі, каб работы па ўмацаванні замка ўскладаліся на баярскіх і царкоўных людзей з фальваркаў “за чвэрць мілі і далей ад Полацка” [8, с. 192-194]. Гэты парадак захаваўся ад часоў Казіміра (1440 – 1492) і дзейнічаў да ўвядзення ў Полацку магдэбургскага права. Пасля 1498 г. будову і рэпарацыю замка павінны былі рабіць усе землеўласнікі полацкага ваяводства. Яны высылалі сялян з інструментам і коньмі. Полацкія мяшчане выконвалі зямельныя работы па падсыпанні замка і неслі замкавую службу.

У пачатку XVI ст. у Полацку быў пабудаваны “паркан” – умацаванні Вялікага пасаду. Гэта адбылося каля 1501 г., калі ў Полацку быў атрад жаўнераў пад кіраўніцтвам чэха Чэрніна. “Служылыя” людзі Чэрніна будавалі паркан, а мяшчане пастаўлялі дрэва [1, с. 215-219; 8, с. 192]. У 1508 г. паркан быў спалены татарамі, пасля чаго нанава адбудаваны. У 1513 г. паркан быў спалены маскоўскім войскам на чале з князем Васілём Шуйскім. Чарговы паркан быў узведзены каля 1516 г. бліжэй да Верхняга замка на адлегласці ў “некалькі палётаў стралы” ад былога паркана. У маі-жніўні 1518 г. маскоўскія войскі зноў спалілі паркан [8, с. 192-196]. Пасля гэтых падзей насельніцтва пасадаў, якое было пад уладай баяр і духавенства, вымушана было пакінуць свае дворышчы ў горадзе і разысціся. Тэрыторыю гэтых дворышчаў занялі мяшчане, якія знаходзіліся пад прысудам гарадскога магістрата. У 1533 г. ва “Ухваленні сыпання гары замкавай Полацка і астрогаў”[1] зафіксавана катастрафічнае скарачэнне тэрыторыі пасадаў. Калі на-

[1] Абодва астрогі – гэта пасады Вялікі і Запалоцкі.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

пачатку XVI ст. сядзібы палачан былі размешчаны не толькі ў межах пасадскіх умацаванняў, але і далёка за імі, то ў 1533 г. "одно огороды и пашни и гумна на тыхъ местехъ мещанъские суть" [8, с. 194-195].

Важная згадка ў пісьмовых крыніцах аб пасадскіх умацаваннях датуецца 20 красавіка 1517 г. У справе аб продажы двух двароў пратапопа Багдана Яцковіча ваяводзе Альбрэхту Гаштольду згадваюцца два двары з зямлёй, якія размешчаны на "старым гарадзішчы ў новым паркане" [9, с. 432]. Відавочна, што ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра новы паркан Вялікага пасада, які агароджваў гарадзішча разам з прылеглымі тэрыторыямі і быў пабудаваны ў 1516 г. Гэта з'яўляецца яшчэ адным прамым доказам на карысць таго, што русла Палаты ў пачатку XVI ст. праходзіла па паўночнай ускраіне гарадзішча, а гарадзішча і тэрыторыя будучага Ніжняга замка ўтваралі адно цэлае і не былі падзелены ні прыродным, ні штучным ровам. У адваротным выпадку патрэбы ва ўмацаванні гарадзішча парканам не было б. Дакумент цікавы яшчэ і тым, што сведчыць аб размяшчэнні на гарадзішчы мяшчанскіх сядзіб у пачатку XVI ст. Паводле археалагічных дадзеных, княжацкая рэзідэнцыя была пакінута ў пачатку XIV ст., у XVII – XVIII стст. на гарадзішчы размяшчаліся гарадскія могілкі [10].

Разам з новым парканам у 1516 г. былі адбудаваны і ўмацаванні Верхняга замка. Такія звесткі прыводзяцца ў справе аб продажы Багданам Цішковічам паловы двара ў "Новым замку" [9, с. 432]. Дакумент не датаваны, аднак хутчэй за ўсё здзелка адбылася ў 1517 г. "Новы замак" – гэта, відавочна, новыя ўмацаванні Верхняга замка, паколькі Ніжняга замка ў пачатку XVI ст. быць не магло. Магчыма, у гэты час была пашырана тэрыторыя Верхняга замка за кошт уключэння часткі былой пасадскай тэрыторыі (на месцы г. зв. "усходніх" раскопаў 1959 – 1962 гг.).

Канструкцыю паркана пачатку XVI ст. можна вызначыць толькі прыкладна. Археалагічных дадзеных у гэты час мы не маем, аднак ёсць сведчанні "Ухвалення" 1533 г., што баярскімі мяшчанамі "ижъ ни одного кола у в острозе с тыхъ дворищъ не роблено". Такім чынам, сцяна паркана ўяўляла сабой вастракол, які быў пастаўлены на ўнутранай частцы рову "перакопу".

Наступны этап будаўніцтва паркана звязаны з ваяводствам Станіслава Давойны (1542 – 1563). Звесткі аб паркане ёсць у Полацкай рэвізіі 1552 г.: "Острогъ около того места былъ робленъ з дерева дубового за двема посады, за Великим и Заполоцким, который вжо велми упалъ, нижли пан воевода острог знову заложылъ и далей его в поле помкнулъ, который повинни робити по делницам своим вси мещане места Полоцкого и люди князские, панские и земянские, которые в месте мешкають и тежъ люди, которые на церковныхъ землях жывуть.

Мещане вси места Полоцкого чергами своими у брамъ устроговых сторожу завжъды чынити и въ замъку кожъдое ночы по улицахъ ходечы огню стеречы повинни" [11, с. 30-31].

На думку З. Даўгялы, згаданы паркан быў пабудаваны не раней за 1542 г. [1, с. 225]. На выязных шляхах паркан меў астрогавыя брамы і ахоўваўся гарадской вартай. Рэвізія засведчыла дрэнны стан гарадскіх пасадскіх умацаванняў, што не спрыяла б іх баяздольнасці. Аднак падчас аблогі Полацка войскамі Івана IV у 1563 г. паркан быў ужо добра ўмацаваны.

Так, абарончыя ўмацаванні Вялікага пасада вызначаны маскоўскім войскам як "вельмі моцныя", пасадская сцяна была *зрублена* аналагічна сцяне Верхняга замка, роў вакол астрога (пасада) быў "папраўлены і глыбокі" [12, с. 104-106]. З боку Дзвіны крапасная сцяна адсутнічала, аднак былі зафіксаваны вежы над Дзвіной, што дазваляе вызначыць наяўнасць пэўных умацаванняў і з боку Дзвіны.

Такім чынам, пасля 1552 г. абарончыя ўмацаванні Вялікага пасада былі прыведзены ў належны стан. Замест вастракола былі ўсталяваны зрубныя гародні. Абарончая сцяна Запалоцкага пасада, відаць, яшчэ існавала, але не прадстаў-

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

ляла ніякай перашкоды, што дазволіла яртуолскаму і старажавому палкам Івана IV размясціцца на беразе Палаты непасрэдна каля Верхняга замка.

Звестак аб абарончых умацаваннях пасадаў адразу пасля вызвалення Полацка войскам Стэфана Баторыя ў 1579 г. няма. Пасля Інфлянцкай вайны, падчас якой у 1563 – 1579 гг. Вялікі пасад уяўляў сабой "пажарышча", яны, відавочна, не аднаўляліся. У 1633 г. адбылося паўстанне гараджан супраць падваяводы Яна Лісоўскага і гарадской рады. Сутнасць канфлікту заключалася ў тым, што падваявода патрабаваў ад палачан тэрмінова ўзвесці вежу Ніжняга замка, альбо падвезці дрэва на яе рамонт. Адначасова ён патрабаваў, каб усе жыхары Запалоцця перасяліліся ў Верхні замак. Палачане не падпарадкаваліся патрабаванням ваяводы і ўрэшце рэшт маскоўскія войскі ў ноч з 12 на 13 чэрвеня "все место Полоцкое и Заполотье сплюндровало и попалило… также и замок вышний ледво се одержал" [13, с. 271-272]. У апісанні падзей Вялікі пасад нідзе не згадваецца, фігуруе толькі Запалоцце. Магчыма, з часоў Інфлянцкай вайны да 1630-х гг. прыярытэтнай для засялення з'яўлялася тэрыторыя Запалоцкага пасада. Абарончыя ўмацаванні Полацка ў гэты час атачалі толькі Верхні і Ніжні замкі.

Пасля згаданых падзей многія палачане не жадалі вяртацца на пажарышча і кароль Уладзіслаў IV выдаў грамату аб забароне палачанам пакідаць горад і сяліцца на тэрыторыі, занятай рускімі войскамі [13, с. 276].

У 1638 г. мяшчане пачалі ўзводзіць новы паркан Вялікага пасада. Кожны ўладальнік гарадскога "пляца" ці яго часткі павінен быў адбудаваць свой кавалак сцяны: "и где которому будет назначено мейсце, тамъ, а негде индей маетъ свой парканъ ставить, а клетки мають быти не клинястые, але вздлужъ, абы клетками руму много не займовати, а въ клеткахъ мають стояки ставить…" [13, с. 309]. Новы паркан, як бачна, быў зроблены з драўляных клецяў каркаснай канструкцыі.

Паведамленні каштарысных кніг Полацка 1654 г. і кніг прыходна-расходных Аляксея Міхайлавіча 1654–1655 гг. падрабязна прааналізаваны С.В. Тарасавым [2, с. 54-58]. Пасадская сцяна складалася з васьмі вежаў і дзвюх фортак (Варвары, Міронаўскай, Ложнай, Ільінскай, Скарбнай, Невельскай, Навугольнай, Кабыльчынай). Гэтыя вежы лакалізаваны на сучасным плане Полацка. Пра канструкцыю крапасных сцен можна меркаваць па археалагічным дадзеным. Так, у раскопе 1992 г. С.В. Тарасавым былі даследаваны рэшткі Навугольнай вежы. Ніжнія венцы вежы былі заглыблены ў мацярык на 0,2 м. Да яе прымыкалі слупы-палі канструкцыі клецяў. Развал гліны, магчыма, сведчыць пра наяўнасць у вежы печаў [4, с. 8].

Шведскі план Полацка 1707 г. адлюстроўвае наяўнасць умацаванняў (крапасной сцяны) Вялікага пасада і Верхняга замка. У Запалоцці застаўся толькі роў, на Ніжнім замку – вал. Карты канца XVIII ст. фіксуюць ужо толькі рэшткі рова з усходняга боку Вялікага пасада [2, мал. 3-8].

У актавых кнігах полацкага магістрата XVIII ст. захаваліся дастаткова інфармацыйныя звесткі пра пасадскія ўмацаванні. Так, кніга за 1721 г. утрымлівае паведамленне аб існаванні закінутага паркана, які перасякае вуліца Азаравая [14, арк. 24]. У гродскай кнізе 1779 г. сустракаюцца паведамленні пра гарадскі паркан, які з'яўляўся ўжо не болей чым тапаграфічнай адзінкай [15, арк. 31 адв.]. З гэтых паведамленняў можна даведацца, што праз былы роў паркана па трасе вуліц Вялікай (сучасная Ніжнепакроўская) быў зроблены "масток", а за парканам па трасе вуліцы Азараўскай (сучасная Камуністычная) па-ранейшаму размяшчаліся валатоўкі [15, арк. 31 адв., 45 адв., 52 адв., 88-88 адв.].

Падводзячы вынік, варта заўважыць, што звестак пісьмовых крыніц аб наяўнасці абарончых умацаванняў Вялікага і Запалоцкага пасада раней за пачатак

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

XVI ст. няма. Абавязак "Полтеск рубливать", вызначаны вялікім князем Казімірам (1440 – 1492) у 1460 г., датычыўся Верхняга замка [1, с. 214]. Адкрытыя і археалагічна даследаваныя С.В. Тарасавым ўмацаванні Запалоцкага пасада "другога этапа XIII – пачатку XIV стст.", верагодна, былі ўзведзены ўсё ж такі ў пачатку XVI ст. і праз пэўны час падпраўлены (абмазка гліны і вымошчванне камянёў). Менавіта тады быў выкапаны роў ("перакоп") і пастаўлены вастракол, сляды якога ў выглядзе дзвюх мацерыковых траншэй былі зафіксаваны ў раскопе 1986 г. Больш раннія збудаванні магчымы былі толькі ў "далітоўскі" перыяд гісторыі Полацка, г. зн. раней за XIV ст. Гэта, дарэчы, добра карэлюецца з вынікамі раскопак 2004 і 2006 гг. у заходняй частцы Запалоцкага пасада, дзе абарончая сцяна вызначана ў культурным пласце XI – XII стст. [7].

Заключэнне

Такім чынам, першы гарадскі паркан атачаў вакольны горад у XI ст. і Запалоцкі пасад Полацка ў XI – XII стст. Вакольны горад у XI ст. быў умацаваны крапасной сцяной з драўляных гародняў і гародняў, зробленых у перакладной (руставай) тэхніцы. Запалоцкі пасад атачала сцяна з драўлянага вастракола. З таго часу звесткі ў пісьмовых крыніцах аб умацаваннях пасадаў да пачатку XVI ст. адсутнічаюць. Надзейных археалагічных сведчанняў іх існавання таксама няма. Прыблізна ў 1501 г. быў узведзены паркан Вялікага і Запалоцкага пасадаў, які неаднаразова перарабляўся ў першай палове XVI ст. і выпальваўся падчас аблог маскоўскім войскам. Паркан першай паловы XVI ст. уяўляў сабой вастракол з бярвенняў, з напольнага боку быў выкапаны роў. Паміж 1552 – 1563 гг. замест вастракола вакол Вялікага пасада пабудаваны зрубныя гародні. Пасля Інфлянцкай вайны новы паркан Вялікага пасада быў адбудаваны толькі ў 1638 г. Ён уяўляў сабой драўляныя клеці каркаснага тыпу. Аналагічная канструкцыя крапасных сцен адлюстравана археалагічнымі і пісьмовымі крыніцамі 1654 – 1655 гг. У пачатку XVIII ст. захаваўся толькі роў былой крапасной сцяны Вялікага пасада. З таго часу пасадскія ўмацаванні больш не аднаўляліся.

ЛІТАРАТУРА

1. ***Даўгяла, З.*** Polociae mocnia. Гістарычна-тапаграфічны нарыс полацкіх умацаванняў / З. Даўгяла // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Ін-та беларускае культуры. Менск, 1928. Кн. 3. Працы клясы гісторыі. – Т. 2. – С. 209-239.
2. ***Тарасаў, С.В.*** Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 183 с.: іл.
3. ***Дук, Д.*** Да пытання тапаграфічнага развіцця Вялікага пасада Полацка ў XI ст. / Д. Дук, С. Тарасаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 163-168.
4. ***Тарасаў, С.В.*** Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1992 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Воп. 1. – Спр. № 1422.
5. ***Дук, Д.У.*** Выратавальныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка ў 2005 годзе / Д.У. Дук // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2007. – № 1. – С. 2-15.
6. ***Штыхов, Г.В.*** Отчет о раскопках в Северной Белоруссии в 1968 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГ НАН Беларусі. Воп. 1. – Спр. № 315.
7. ***Дук, Д.*** Палата, Запалоцце, Полацк – пачатак сярэдневяковага горада / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 3. – С. 33-36.
8. Справы полацкага гродзскага суда 1533 – 1539 гг. // Беларускі архіў. – Мінск, 1928. – Т. 2. – 344 с.
9. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. Кн. 21. Москва: б.и., б.г. – 592 с.
10. ***Дук, Д.У.*** Станаўленне Полацка ў IX – XIII стст. / Д.У. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 11. – С. 25-31.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

11. Полоцкая ревизия 1552 г. К изданию подготовил И.И. Лаппо. – Москва: Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – 237 с.
12. ***Алексеев, Л.В.*** Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л.В. Алексеев; Ин-т археологии РАН. – М.: Наука, 2006. – Кн. 1. – 2006. – 289 с.
13. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. 1. – 409 с.
14. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 1.
15. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 10.

Паступіў у рэдакцыю 05.01.2009 г.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова